

результатами кластерного аналізу вибірки з 40 країн світу було виділено п'ять груп країн за рівнем глобалізації, які являють собою однорідні кластери.

Таким чином, методи кластерного аналізу дозволяють вирішувати такі завдання статистичного дослідження процесів глобалізації на світовому рівні:

- здійснення класифікації країн з урахуванням національних особливостей участі країн в процесах глобалізації: вирішення цього завдання дозволить поглибити знання про закономірності формування індексу глобалізації для окремої групи країн;
- перевірка сипуцень про існування певної структури в досліджуваній сукупності країн, тобто пошук такої структури;
- побудова нових класифікацій з метою встановлення зв'язків всередині сукупності, а також для її структуризації (регіональна структуризація);
- зниження розмірності ознакового простору перед проведенням кореляційно-регресійного аналізу та моделюванням без втрати інформації про взаємозв'язок між змінними.

1. Глинский В. В., Ионин В. Г. Статистический анализ. Учебное пособие. Издание 2-е, перераб. и доп. – М.: Информационно-издательский дом "Филинь", 1998. – 264 с. 2. Елисеева И. И., Рукавишников О. В.

Логика прикладного статистического анализа.– М.: Финансы и статистика, 1977. – 256 с. 3. Ионин В. Г., Вайнштейн С. Ю., Нехорошков С. Б. Экономико-статистические методы анализа: Уч. Пособие. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. гос. ун-та, 1984. – 324 с. 4. Плошко Б. Г. Группировка и системы статистических показателей. М.: Статистика, 1971. – 165 с. 5. Сошникова Л. А., Тамашевич В. Н., Уебе Г., Шефер М. Многомерный статистический анализ в экономике: Учеб. пособие / Под ред. Проф. В. Н. Тамашевича. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 598 с. 6. Ковтун Н. В. Статистичне дослідження інвестиційного процесу та інвестиційної діяльності: теорія, методологія, практика: Монографія. – Київ: ІМЕКС. – 2005. – 418 с. 7. Ерина А. М. Статистичне моделювання та прогнозування: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2001. – 170 с. 8. Ким Дж.-О., Мюллер Ч. У. і др. Факторний, дискримінантний і кластерний аналіз: Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 215 с. 9. Мандель И. Д. Кластерный анализ. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 176 с. 10. Kendall M. Multivariate Analysis. – 2nd ed, hondas, 1980. 11. Morrison D. F. Multivariate Statistical Methods. – 2nd ed, New York, 1976. 12. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін. – К.: Знання, 2008. – 431 с. 13. Ковтун Н. В. Особливості використання статистичних методів при періодизації інвестиційної діяльності в умовах короткої динаміки // Статистика України. – К.: ІВЦ Держкомстату України. – 2005. – № 1 (28). – С. 4–9. 14. Ковтун Н. В. Особливості багатомірної періодизації показників інвестиційної діяльності в умовах короткої динаміки // Статистика України. – К.: ІВЦ Держкомстату України. – 2005. – № 2 (29). – С. 19–23.

Надійшла до редколегії 04.01.10

В. Мандибура, д-р екон. наук,
С. Батажок, канд. екон. наук

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Розкриваються проблемні питання соціально-класового структурування населення України, зокрема причини та проблеми, що пов'язані із масштабною маргіналізацією населення України. Розкриваються проблеми вдосконалення методологічних підходів щодо структурування існуючого спектру проявів маргінального і полімаргінального стану населення, розкрито зміст категорії "андерклас" та показаний вплив маргіналізації на соціально-економічну стабільність суспільства в контексті перспектив його подальшого розвитку.

Issues of social structure of population of Ukraine are described. Reasons and problems concerning large-ranged marginalization of inhabitants of Ukraine are disclosed problems of improvement of methodological approach to structurising the spectrum of displays of marginal and polymarginal condition of population are revealed. A category underclass is defined and impact of marginalization on social and economical stability in context of subsequent development of society is disclosed.

Трансформація економічного базису суспільства, що відбулась в Україні за роки державної незалежності по своїй суті є не лише процесом ринкового реформування, а, передусім, являє собою реставрацію капіталістичного способу суспільного виробництва. Відповідно із цими кардинальними змінами відбувся і продовжує поглиблюватися масштабний процес соціально-класової трансформації українського соціуму, який був сформований ще в період суб'єктивної спроби вольовими, здебільшого репресивними зусиллями, побудувати державу трудящих і для трудящих, тобто те суспільство, що мало б називатись соціалістичним.

Звісно радянське суспільство, за його класовою структурою було значно складнішим соціальним феноменом аніж той, що був визначений у 1936 році Й. Сталіним при затвердженні Конституції СРСР. Це була так звана сталінська соціальна триада "соціалістичного" суспільства, яка складалась із двох дружніх класів трудящих – робітників та селян, і соціального прошарку – трудової інтелігенції. Так, зокрема, тут не був визначався такий владно пануючий соціальний клас, як "номенклатура", основу якої склали вищі верстви партійної, державної, військової, господарської, профспілкової, наукової та ін. бюрократії.

В сучасних умовах існує декілька питань, на які науці необхідно дати вичерпні та не заідеологізовані відповіді.

Що взагалі являють собою соціально-економічні класи?

За якими конкретними ознаками населення країни можна об'єднати в окремі великі та однорідні групи?

Чим на сьогодні класи за своїми критеріями їх об'єднання відрізняються від суспільних верств, або соціальних страт?

Ці питання на сьогодні продовжують залишаються дискусійними, як серед вітчизняних так і закордонних науковців [1–5]. До того ж, на сьогодні, як альтернатива соціально-класової теорії існує теорія соціальної стратифікації.

Засновники теорії соціальної стратифікації є М. Вебер і П. Сорокін. Їхні ідеї активно розробляють Р. Дарендорф, К. Девіс, Р. Колінз, У. Мур і Т. Парсонс та ін. Представники теорії стратифікації вважають, що поняття "клас" в сучасних умовах вже не спрацьовує і має бути замінений на поняття "страта" (від лат. stratum – шар) чи "соціальна група", а теоретична концепція соціально-класових відносин – на теорію соціальної стратифікації.

У сучасній західній соціології основні методологічні засади теорії соціальної стратифікації ґрунтуються на постулаті соціальної нерівності людей, що виявляється в нерівності соціальних статусів і ролей, а отже і нерівності доходів та можливостей, прав і обов'язків, привілеїв і нагород тощо. Згідно з теорією соціальної стратифікації соціальні групи розрізняються: 1) становищем у системі соціальної нерівності певного суспільства; 2) становищем соціальних груп у системі володіння владою; 3) рівнем доходів; 4) престижем особистості чи соціальної групи; 5) рівнем освіти та ін.

Більшість представників теорії соціальної стратифікації виходять з того, що соціальне розшарування індивідів у системі соціальних статусів відбувається на основі таких критеріїв соціальної нерівності: 1) різного рівня особистих доходів; 2) суспільного престижу професії; 3) доступу до влади; 4) рівня освіти.

Стратифікаційний характер відносин між людьми та його вплив на розвиток суспільства загалом, на думку представників зазначеної теорії, дає змогу підтримувати його розвиток у впорядкованому стані й тим самим відтворювати соціальну динаміку, цілісність соціуму як системи.

На нашу думку теоретичні підходи прибічників теорії стратифікації не підміняють економіко-теоретичних засад класового структурування суспільства, а лише її допов-

нують та поглиблюють, оскільки внутрішня структура суспільних класів може бути настільки складною, що, потребує виділення підкласів, або внутрішніх стратів, де класова верства може бути диференційована за одною, або двома спільними ознаками, зберігаючи при цьому загальні класові ознаки.

Позиція авторів полягає у тому, що: по-перше, класи неможливо визначити за якоюсь однією або навіть двома спільними соціальними ознаками, оскільки за таким підходом можна виділити соціальну верству, або страту; по-друге, класифікація суспільства передбачає виділення таких соціальних груп, представники яких мають спільні інтереси, зокрема економічні, що неможливо без застосування такого критерію, як відношення цієї групи до власності, передусім до власності на засоби виробництва, на природні і фінансові ресурси суспільства; по-третє, для визначення класової групи необхідні враховувати те місце, яке вона займає в процесі суспільного виробництва та суспільного управління; по-четверте, слід також врахувати і той спосіб який застосовує ця соціальна спільнота щодо привласнення результатів праці і виробництва: він є легітимним чи кримінальним; трудовим чи експлуаторсько-паразитичним; він базується на самостійній діяльності суб'єкта чи пов'язаний із його соціальним утриманням як інваліда або непрацездатного за віком.

Практично дев'яносто років тому саме такий підхід дозволив В. Леніну дати системне політико-економічне визначення змістовної сутності категорії "суспільний клас". За його визначенням "Класами називаються більші групи людей, различаючися по их месту в исторически определенной системе общественного производства, по их отношению (большей частью закрепленному и оформленному в законах) к средствам производства, по их роли в общественной организации труда, а следовательно, по способам получения и размерам той доли общественного богатства, которой они располагают. Классы, это такие группы людей, из которых одна может себе присваивать труд другой, благодаря различию их места в определенной укладе общественного хозяйства" [6, с. 15].

За цим визначенням сучасне буржуазне суспільство за його соціальною структурою поділяється на такі класи:

1) клас власників капіталу або капіталісти, які у свою чергу поділяються на такі страти 1.1) фінансова олігархія; 1.2) представники крупного бізнесу (в сфері матеріального, нематеріального виробництва, у т. ч. кредитно-банківській сфері); 1.3) представники крупного аграрного капіталу; 1.4) представники середнього і дрібного капіталу; 1.5) капіталісти-рантє, та ін.;

2) клас представників найманої праці (що працюють на умовах найму як в приватному капіталістичному так і у державному секторі економіки: 2.1 робітники фізичної праці: робітники малокваліфікованої праці, у т. ч. продавці, прибиральники, підсобні робочі на кшталт землекопів, батраки та ін.); робітники кваліфікованої праці; 2.2. працівники нефізичної малокваліфікованої праці (молодший обслуговуючий і конторський персонал); 2.3. працівники кваліфікованої і високо кваліфікованої нефізичної праці: службовці: працівники низової і середньої ланок системи державного управління; кадрові військово-службовці та представники інших силових структур – переважно офіцерський кадровий корпус; лікарі, вчителі, вихователі та ін.; працівники інтелектуальної еліти, у т. ч. науковці; наймані менеджери та інші організатори виробничо-господарської та адміністративної діяльності тощо;

3) клас крупних менеджерів, співвласників акціонерного капіталу;

4) клас вищої ланки державної бюрократії: представники вищої центральної і регіональної влади: виконавчої, представницької, судової, а також генералітет силових структур);

5) клас працюючих (само зайнятих) власників: (представники малого та дрібного бізнесу, що базується на наявності у їх володінні приватних засобів виробництва і на особисто-сімейній праці в різних сферах матеріального і нематеріального виробництва, у тому числі і сільському господарстві);

5) клас представників так званих вільних професій мистецько-творчого характеру: богема (артисти, художники, скульптори, письменники, поети, а також представники так званої "світської", "піарної" журналістики, у т.ч. телевізійної);

6) клас представників служителів релігійних культів;

7) андерклас (представники маргінальних, зокрема люмпенізованих верств населення, кримінальні елементи, особи, що здійснюють діяльність у сфері задоволення деструктивних потреб населення, зокрема проституції тощо).

Безумовно, що соціально-класова структура капіталістичного суспільства є більш складною за своєю внутрішньою диференціацією, аніж та, що наведена вище, проте вона об'єктивніше віддзеркалює стан суспільного структурування, порівняно з досить поширеною теоретико-ідеологічною концепцією, що зводить соціально-економічне структурування в суспільстві лише до трьох класових груп: вищого, середнього і нижчого класів.

На сьогодні, за період суспільної трансформації соціально-класова структура українського суспільства все більше стає подібним до тієї структури, що за тривалий час сформувалась в країнах розвинутої ринкової економіки. Проте, необхідно наголосити, що окремі тенденції цього процесу мають гіпертрофовані ознаки, на з'ясування причин виникнення яких сучасна вітчизняна наука майже не звертає уваги, незважаючи на те, що вони можуть мати визначальний негативний вплив щодо перспективи подальшого соціально-економічного розвитку України.

В умовах, коли трансформаційні зміни мають не тільки бажані, а й досить небажані, навіть соціально небезпечні наслідки надзвичайно важливо, щоб у суспільних дослідженнях більше уваги приділялося пошуку шляхів і дієвих економічних механізмів їх локалізації та подолання, з метою запобігання екстремальних загострень стану соціальної напруженості, небезпечних передумов руйнування економіки та державної системи в цілому.

Одна із основних ознак стану занепаду суспільних відносин та відповідного погіршення характеристик життєвого рівня, що найбільш масштабно проявляється в умовах загострення економічної кризи, – імпульсивне і фактично неконтрольоване зростання кількості населення, яке не бере участі у суспільно-корисному трудовому процесі, не виконує свої суспільно-необхідні функції, не має чітко визначеного соціального статусу, необхідних джерел забезпечення життєдіяльності, а існує на ті кошти, що здобуваються в обхід загальноприйнятих норм поведінки або надаються особам (в основному працездатним) виключно з державних фондів соціальної підтримки. Таку частину населення країни, як правило, називають маргіналами. Термін "маргінальний" (від лат. "margo" та англ. "margin" – край, границя, межа) запозичений із географії, де поняття "маргінальна зона" визначало територію, непридатну для її використання людьми (враховуючи рівень досягнення науки та поточний стан розвитку техніки і технології).

В економічних і соціологічних наукових дослідженнях, у суспільно-політичній практиці поняття маргінальності є новим. Його змістове наповнення сформувалось протягом останніх чотирьох десятиріч як специфічна соціально-економічна категорія, що визначає певні якісні ознаки, які характеризують особливий або навіть екстремальний стан життєвого рівня та способу існування в конкретних умовах особи або певної соціальної групи.

Одне із основних питань аналізу процесів маргіналізації – поглиблення розуміння її змісту та визначення того особливого соціального статусу, який мають маргінали в суспільстві, ті люди, що живуть на межі, або за межею со-

ціально-економічної периферії та існують за полем дії законів життя та морально-етичних норм суспільства. До спільноти, що охоплюються цією соціально-економічною категорією наука Заходу включає індивідів, які за тих чи інших обставин були виключені із суспільства, не допускаються у його ряди або живуть поза межами легітимних суспільних відносин. При цьому, слід наголосити, що подальша системна оцінка екстремальних особливостей і параметрів рівня життя, а також визначення характерної специфіки економічних і соціальних відносин, що виникають між суспільством, певними людськими спільнотами та їх окремими представниками, створюють підґрунтя для поглиблення розуміння існуючого широкого спектра проявів маргіальності і реальної диференціації різновидів її стану.

Якщо в соціологічній науці маргіальність розглядається як граничність на рівні соціальних груп, класів, конфліктуючих систем, то, на думку фахівців Науково-дослідного центру з проблем зайнятості та ринку праці НАН України і Мінпраці України, основний акцент економічного дослідження цієї проблеми необхідно зробити на належності тієї чи іншої маргіальної групи до ринку праці. Ринок праці є такою підсистемою економіки, де визначається соціально-економічний статус, особливості, рівень трудових доходів, суспільне визнання, формуються культурні цінності та життєві перспективи [7, с. 35–36].

У сучасній спеціальній літературі, переважно соціологічній, маргіалами називаються люди, які через різні обставини опинились на узбіччі соціальної організації суспільства, втратили або втрачають зв'язок з виробництвом, відчують глибокі деструктивні зміни у соціальному та психологічному становищі; їх маргіальність проявляється в тому, що, знаходячись на межі між різними соціальними групами, вони характеризуються неоднорідними, часто конфліктуючими сукупностями.

Маргіалізація – це процес зростання чисельності та посилення впливу маргіальних груп в суспільстві. Найхарактернішою ознакою цього явища є те, що воно спостерігається за певними соціально-економічними межами: межею малозабезпеченості або межами, що відповідно окреслюють інші численні соціальні периферії.

Маргіальність визначається шляхом застосування певних порівняльних характеристик та показників рівня життя, що віддзеркалюють якісні особливості цього межового або проміжного стану існування конкретної людини, групи людей чи певної соціальної спільноти (економічної, соціально-класової, демографічної, національно-культурної тощо) відносно основних параметрів життєдіяльності тих верств населення країни, які є домінуючими у суспільстві.

За своїм статусом "маргінали" – це люди, які займають особливе економічно-периферійне або соціально-полярне становище у суспільстві. Іншими словами, – це верстви населення країни, які, як правило, перебувають на економічному та соціальному узбіччі.

Класифікація маргіальних груп може бути проведена на основі їх поєднання за найбільш характерними для них спільними ознаками. У зв'язку з цим необхідно виділити та розглянути основні методологічні підходи, що можуть бути покладені в основу формування зазначеної класифікації. Тобто слід розкрити підходи, які визначають найтипівіші характеристики та ознаки, за якими можуть бути структурно об'єднані основні маргіальні групи, а конкретна особа віднесена до тієї чи іншої маргіальної групи.

Аналіз основних соціально-економічних проявів та якісних особливостей станів маргіальності свідчить про складність їх класифікаційно-структурної диференціації. До цього слід додати, що на рівні окремої особи або групи одночасно може діяти чи впливати не одна, а декілька специфічних якісних ознак, що характеризують стан маргіальності. Тобто одна й та сама людина або соціальна група одночасно можуть перебувати не в одному, а у декі-

льох специфічно відмінних станах маргіальності. Тому за відповідними ознаками одночасної належності осіб до двох або навіть до трьох маргіальних груп вони можуть бути віднесені до суб'єктів, яким притаманний полімаргіальний стан існування.

Є декілька методичних підходів, що можуть застосовуватися для класифікації існуючих проявів маргіального стану існування [8, с. 100–103].

Перший методологічний підхід ґрунтується на визначенні стану маргіальності за економічною ознакою. За цим підходом основні крайні прояви межового стану матеріальної забезпеченості, що існують у суспільстві, можуть бути представлені двома маргіальними полюсами: "бідні – багаті". Згідно з цим підходом до базової маргіальної групи відносяться ті верстви населення, рівень доходів та майнового стану яких оцінюється нижчими за певну межу, що економічно визначає стан бідності або злиденності.

Традиційно, вже більше двох сторіч бідні люди, які за рівнем особистого доходу живуть нижче певної (абсолютної та відносної) межі малозабезпеченості, за своїм соціально-економічним статусом відносяться до "пауперів". Поняття "паупер" походить від латинського *pauper*, що означає бідний, мало імуший. Тому такий прояв маргіалізації, яким є пауперизація, за своєю суттю являє процес зубожіння громадян (здебільшого трудящих мас), які економічно примусово позбавляються коштів, вкрай необхідних для забезпечення існування людини. Паупери, як окрема маргіальна група, включають до свого складу лише ті бідні верстви населення, які ще не перетворилися на декласовано-люмпенізовані елементи, тобто не втратили відчуття людської гідності, не перебувають у стані морально-етичної та соціально-фізіологічної деградації. До пауперів відносяться малозабезпечені працюючі громадяни, заробітна плата яких не відшкодовує кошти, необхідні для простого відтворення їх робочої сили. До них також відносяться тимчасово безробітні та особи, які мають мізерні доходи, отримані від випадкової роботи здебільшого на "дикому" ("тіньовому") ринку праці.

Визначення критеріїв пауперизації, її форм та причин утворення цього прояву маргіальності є невід'ємною складовою всіх національних стратегій і програм боротьби із бідністю.

Другий методичний підхід базується на визначенні стану маргіальності за тими ознаками та проявами, що є найбільш характерними для анти суспільного способу життя особи, та на врахуванні нелегітимних шляхів добування коштів, а також кримінальних джерел їх надходжень, що забезпечують існування цієї соціально-суспільної групи. Маргіалів цього типу можна виділити в особливу групу представників "андеркласу".

У зв'язку з викладеним раніше, необхідно зазначити, що за своїм соціально-економічним змістом маргіальність є більш широким поняттям ніж "андерклас". Вона включає у свою структуру його представників, і тому особи та спільноти, які об'єднуються поняттям "андерклас", мають бути включені до складу загальної класифікації маргіальних груп.

За внутрішньою структурою "андерклас" не є однорідним, хоч його й представляють соціальні групи населення, які об'єднуються за характеристиками способу життя та джерелами і шляхами добування життєвих благ, що є переважно антисуспільними та кримінальними. Неоднорідність андеркласу проявляється насамперед у рівні доходів, що отримують його представники. Тому за економічною ознакою він може поділятися на дві окремі групи: на люмпенів та на кримінально-деструктивні соціально активні страти.

Люмпени (від нім. *lumpen* – лахміття) – це декласовані, соціально деморалізовані, злиденні верстви населення, які, як правило, живуть на випадкові доходи напівкримінального

або кримінального походження (дрібні крадіжки, різні прояви шахрайства тощо). Історично відоме поняття "люмпен пролетаріату". Значна частина люмпенізованого населення живе виключно на кошти, що отримує від жебракування.

Соціальний склад люмпенізованого населення досить строкатий і може бути представлений такими групами: бродяги, бомжі; жебраки (здебільшого це каліки та тяжко хворі особи, які також можуть бути бездомними); алкоголіки та наркомани, які перебувають на стадії завершення особистої соціально-фізіологічної деградації (за певних умов представники цієї групи входять до груп бродяг або жебраків).

Іншою маргінальною групою у складі андеркласу є кримінально-злочинні елементи та соціальні групи населення, життя яких базується на суспільно-аморальних нормах поведінки та відповідних їм способах добування коштів для свого життя. Характерною особливістю цієї маргінальної групи є те, що особи, які входять до її складу, мають досить високий і навіть надвисокий рівень матеріального забезпечення та майнового стану. До представників цього маргінального прошарку можна віднести: верхівку криміналітету (це керівництво мафії та авторитети організованої злочинності, "зłodії у законі" та ін.); кримінальну "масовку", що складається із грабіжників, розбійників, зłodіїв, шахраїв, рекетирів, кілерів тощо; повій, сутенерів та представників тих видів діяльності, що можуть бути віднесені до сфери послуг, яка забезпечує задоволення аномально-деструктивних потреб (бажань) людини, а також представників антисуспільних форм діяльності переважно кримінального промислу; корупціонерів та осіб, які використовують чужу власність з метою особистої користі і збагачення. Це особлива заговорена група андеркласу, оскільки офіційно у суспільстві її представники мають стабільний соціальний статус.

Слід зазначити, що особливий статус повинна отримати маргінальна група населення, яка складається з рідних і близьких кримінально-злочинних елементів і тих груп населення, життя яких базується на суспільно-аморальних нормах поведінки, відповідних джерелах існування та знаходяться на повному їх утриманні. Необхідно також наголосити на тому, що як наднизьке, так і надвисоке споживання (тобто розкіш) впливають на людину так само негативно, як і злидні, руйнують її моральні якості, спотворюють життєві орієнтири тощо.

Як правило, за певних умов може відбуватися перехід стану кримінально-деструктивної маргіналізації у стан люмпен-маргіналізації. Це пов'язано з досягненням особою певного віку (що не дає можливості у подальшому продовжувати відповідний спосіб життя) або з втратою здоров'я внаслідок тяжкої хвороби чи каліцтва, з пияцтвом, наркоманією тощо.

Можливий також і перехід стану маргінал-пауперизму у стан люмпен-маргіналізації. Останнє відбувається, як правило, внаслідок морально-фізіологічної деградації особи, яка не змогла зберегти особисту гідність та моральні якості, перебуваючи тривалий час у стані злиднів.

Третій методичний підхід базується на виявленні ознак, що свідчать про набуття особою особливого статусу "соціального мігранта" або "суспільного декласанта". Представники цієї структурної групи у маргінальній класифікації визначаються, насамперед, як проміжний, перехідний "соціальний продукт", що може виникнути у процесі різкої зміни або аномальної втрати ними суспільно-класового статусу. На відміну від цієї "класичної" схеми, можлива і зворотна послідовність декласаційної маргіналізації. Вона може відбуватися за умови, коли особа об'єктивно все ще залишається у рамках представників певного класу, але суб'єктивно повністю втрачає його ознаки. Тобто спочатку відбувається її психологічно-моральна декласація. Це пов'язано з тим, що хоча декласація, як прояв маргіналізації, і має під собою економічну базу, вона передусім є поняттям соціально-психологічним і морально-етичним.

Вплив наведених причин не є прямим і миттєвим. Об'єктивно викинутий за межі робочого класу безробітний не стає одразу люмпеном. Він до певного часу ще може зберігати психологію робітничого класу та притаманну йому трудову мораль. Останнє спостерігається навіть за умови, коли він є маргіналом, оскільки у стані безробітності він за економічними ознаками перетворюється на паупера.

Класично масовою фігурою соціальних мігрантів у недалекому минулому був селянин, який перебрався жити та працювати до міста. Неокласичну фігуру соціального мігранта на цей час представляють колишні робочі та представники так званої інтелігенції, які за умови "кризового виживання" набули статусу мілкого ринкового "планктону" або почали займатися іншими видами тимчасового "бізнесу".

Четвертий методичний підхід базується на використанні тих проявів межових (полюсних) демографічно-фізіологічних ознак, що за певних умов або на певних етапах життя властиві особі та вирішальним чином впливають на її суспільний статус та стан забезпеченості. За цим підходом до них можна віднести групи населення, розташовані на так званих демографічних полюсах: на одному з яких знаходяться підлітки та молодь, які перебувають на утриманні батьків, або молодь, яка тільки-но розпочинає своє трудове життя, а на іншому – літні люди та особи похилого віку (вже непрацездатні та непрацюючі).

До фізіологічних ознак, що визначають відповідний стан маргінальності, можна віднести соціально периферійний стан, в якому опиняються тяжко хворі особи та інваліди. Цей стан характеризується жорстким обмеженням або повною втратою трудової функції людини і суттєво впливає на рівень матеріального забезпечення зазначеної маргінальної групи. Слід додати, що за певних умов, передусім, коли ця суспільна категорія осіб отримує злидненні доходи, створюється особливо сприятливе підґрунтя для прискорення процесів їх люмпенізації, тобто набуття ними одночасно полімаргінального стану [9, с.37].

На сьогодні існує значна частина молоді, літніх людей, хворих та інвалідів, які мають відносно стабільний соціальний статус. Це спостерігається за умови, коли у них або їх рідних і близьких є необхідні кошти (передусім, нетрудові доходи, що одержані від власності, капіталу тощо) для забезпечення достатньо високого рівня життя.

Вплив економічної кризи на процес маргіналізації проявляється у таких явищах: розширюється "узаконена периферія" активного суспільства; різко збільшується соціальна нестабільність лабільних груп при переході межі між економічною неактивністю та активністю; часткова зайнятість перетворюється у звичайне і масове явище; швидко поширюються різні види тимчасової зайнятості, що активно розвиваються більш-менш чітку межу між ядром та "негарантованою" периферією (одночасно зменшується, де-стабілізується та реструктурується і саме ядро постійно працюючого населення); виникає значна група тих, хто залишається без роботи протягом тривалого часу, а безробіття стає хронічно застійним; зростає "дикий" ринок праці, утворюються групи молоді, яка зайнята виключно у "тіньовій" та "кримінально-чорній" економіці.

В умовах поглиблення фінансової кризи населення України особливо болісно починає відчувати всю гаму негативних соціальних наслідків нового різкого скорочення обсягів виробництва і відповідної зайнятості у найбільш конкурентоспроможних галузях вітчизняної економіки. Про обсяги скорочення класу найманих, які працювали в національному господарстві, зокрема у такій важливій і конкурентоспроможній галузі як промисловість засвідчує наступне. Так, якщо на передодні отримання державної незалежності, у 1991 р. чисельність найманих працівників в Україні перевищувала 25 млн. чол., зокрема у промисловості 7,8 млн. то на сьогодні вона відповідно ледь досягає 11 та 3,3 млн. чол., тобто кількість працюючих і відповідно робочих місць зменшилась більш ніж у три

рази. За цей же період населення України скоротилось із 52,2 млн. чол. у 1993 р. до 45,9 млн. чол. на початок 2009 року, тобто ми абсолютно втратили 6,3 млн. або 12 % постійного населення.

Найбільшу небезпеку з точки зору перспективи подальшого соціально-економічного розвитку є те, що в умовах кризи різко знижується попит на кваліфікованих працівників, та відбувається розростання сфери нерегламентованих послуг та кустарного виробництва, що не потребує високої кваліфікації персоналу. В результаті цих процесів змінюється характер праці і, насамперед, співвідношення її фізичних і розумових елементів (не на користь останніх). А для представників розумової, висококваліфікованої праці тривала перерва у роботі, або праця у тих видах діяльності, що не відповідає їхнім розумовим здібностям і кваліфікації, означає часткову або повну декваліфікацію як професіоналів, а у подальшому буде сприяти суспільно-моральній деградації особистості.

Ринкові зміни суттєво знизили ефективність амортизаторів, що перешкождали швидкому сповзанню найбіднішої частки населення країни на соціальне дно. Скорочення сфери зайнятості для більшості населення України означає повну приреченість і відсутність у найближчому майбутньому виходу з цієї ситуації. Негативне значення мають і моральні потрясіння, пов'язані з втратою роботи (зневіра у своїх силах, втрата відчуття соціального оптимізму, самоповаги, соціальна та професійна ізоляція тощо).

Тенденції маргіналізації у сучасному суспільстві пов'язані не тільки з утворенням все більш широкої "гарантованої" маргінальної периферії і не тільки з процесами, що відбуваються на її стику з основним соціальним ядром. Певною мірою вони починають впливати на саме ядро, яке ще у недалекому минулому було досить сталим і монолітним. У цих спільнот формуються власні групові інтереси, власна групова психологія та мораль. Маргінальна психологія віддзеркалює негативну само ідентифікацію суб'єктів цих спільнот, оскільки формується не на усвідомленні особистої групової солідарності, а на відторгненні від цінностей, що продовжують на цей час вважатися загальнонаціональними.

Найбільш унікальним є процес, який можна охарактеризувати як "маргіналізація маргіналів". Характерна особливість цього процесу полягає у тому, що маргінал-мігранти протягом активного трудового життя повторно піддаються соціальній декласації.

Ретроспективний аналіз свідчить, що існування маргінал-мігрантських та маргінал-декласованих верств населення серед робітників, селян, інтелігенції та управлінського апарату було масовим явищем і за часів командно-бюрократичної системи. Останнє пояснюється тим, що країна, яка будувала соціалізм і на цьому шляху, революційно "долаючи" суперечності між містом і селом, пройшла шлях зміни складу населення (тобто збільшення чисельності і, відповідно, питомої ваги міського населення за рахунок масової міграції селянської молоді) фактично у десять разів швидше, ніж це відбувалося у країнах Західної Європи (там цей процес тривав більше трьох сторіч). Так у 1950 р. питома вага сільського населення Української РСР становила 65 %, у 1964 році частки міського і сільського населення зрівнялись, а вже у 1986 році, за рахунок масштабної міграції сільської молоді в місто, питома вага міського населення досягло позначки у 65 % у структурі населення, і на сьогодні вона дорівнює біля 68 %.

У недалекому минулому класичною й найбільш масовою (так би мовити еталонною) фігурою соціального мігранта була людина, яка у пошуках роботи та нового життя мігрувала із села у місто. Перебуваючи у цьому маргінальному стані вона вже не була селянином, але по суті ще не стала справжнім робітником, службовцем чи представником інтелігенції.

Внаслідок масштабності процесів сучасного ринкового реформування виникла унікальна ситуація, коли ті самі верстви населення, які вже раніше піддавались маргінальній декласації і які у подальшому повністю не набули якостей, що відповідали б їх новому соціальному статусу, були повторно втягнуті у ці процеси. Це стосується тих осіб, які у соціально-класовому відношенні ще не стали представниками робітничого класу та інтелігенції і у період трансформації і пов'язаних з нею структурних, економічних та фінансових криз були втягнуті в процесі "виживання" у маргінальну зміну свого соціально-економічного статусу.

Останнє відбулось за умови, коли зазначені особи почали займатися такими видами діяльності, як дрібна торгівля, "тіньова" діяльність у сфері послуг, малий бізнес тощо. Зазначене наглядно ілюструє зростання населення яке на умовах найманої праці і само зайнятості працює у сфері торгівлі. Якщо у 1991 році працюючі в торгівлі налічували біля 1 млн. чол. то на сьогодні ця цифра перевищує за різними оцінками 2,7–3,5 млн. чоловік. Зважаючи на викладене, вони ще тривалий час не зможуть стати справжніми представниками класу дрібних підприємців та торговельних посередників, що по справжньому усвідомлюють свої соціально-класові інтереси.

Особлива небезпека полягає у тому, що новостворений широкий клас власників капіталу, зокрема, представники вітчизняної фінансової олігархії також є в соціально-класовому плані маргіналами. Тобто вони по справжньому не усвідомлюють своїх справжніх класових інтересів, тобто дійсної економічної вигоди. Так вони абсолютно примітивно зрозуміли закон капіталістичної максимізації прибутків. Замість подальшого продовження нагромадження капіталу на якісно новій науково-технологічній базі і на цій основі збільшувати обсяги особистих прибутків, вони почали їх збільшувати шляхом проїдання того капіталу, що був ними отриманий в період приватизації загальнонаціональної державної власності.

Внаслідок цього Україна фактично втратила галузі високотехнологічного машинобудування та електронної і приладобудівної промисловості. А переважна частина обладнання, машин, механізмів, передавальних та судинних систем в металургії, хімічній промисловості, енергетиці, комунальній інфраструктурі працюють без заміни по другому і третьому амортизаційному терміну (тобто як кажуть в народі "добите до ручки").

Важливо також розуміти, що в умовах перетворення "гострої" циклічної кризи в затяжну та системну економічну стагнацію, пов'язану з глибокою технологічною деградацією матеріальної структури продуктивних сил суспільства, питома вага людей, які залишилися без роботи на досить довгий час, різко зростає насамперед у двох соціальних групах: серед працівників перед пенсійного віку (планку якого, як умову отримання кредитів МВФ і Світовий банк прагнуть підняти в Україні щонайменше до 63 років для чоловіків і жінок); та серед молоді (старше 18 років), яка вперше приходиться на ринок праці.

Саме в умовах кризи посилюються також прояви іншої тенденції – постійне розширення негативної периферії. Дві відокремлені маргінальні групи – молодь та люди пихлого віку в умовах кризи різними шляхами активно витісняються на периферію суспільства, маргіналізуються, пауперизуються і люмпенізуються.

На сьогодні зусилля держави мають спрямовуватись не лише на економічну стабілізацію і економічне зростання. Вагомі зусилля мають бути спрямовані на соціальну інтеграцію суспільства. Тобто такого суспільства, що існує для всіх і для кожного, суспільство, що має забезпечувати умови для повної самореалізації потенційних можливостей кожної особи. Іншими словами, суспільство, в якому відсутні будь-які форми і механізми соціально-економічної дискримінації та переваги і привілеї суб'єктам та суспільним спільнотам у процесі реалізації таких можливостей.

Зважаючи на практичні труднощі становлення соціально інтегрованого суспільства, можна більш реалістично окреслити визначену мету із врахування проблем пов'язаних із кризою, а саме створення таких умов життя громадян, за яких всі почували б свою зацікавленість у мирному і безконфліктному розвитку суспільства, забезпечення в суспільстві такого стану, аби всі без винятку його члени відчували, що найважливіші інститути держави і суспільства адекватно реагують на їх запити і потреби. Разом із тим слід пам'ятати, що соціально-економічна та політично-класова стабільність суспільства, що є запорукою перспектив економічного розвитку України, і яка неможлива за умов, коли багаті латентно багатіють за рахунок привласнення не лише додаткового, а й і необхідного продукту класу найманих працівників, що призводить до збідніння населення. У зв'язку з цим необхідно створити надійно функціонуючі соціально-економічний і економічно-правовий механізми, що дозволять реалізувати найважливіший принцип цивілізованого ринку та соціально інтегрованого суспільства: "багаті повинні багатіти виключно за умови, коли вся соціально-класова спільнота країни процвітає".

1. *Blau P., Duncan O. D. Measuring the Status of Occupations // Social Stratification in Sociological Perspective / Ed. by David B. Grusky. – Westview Press, 1994.* 2. *Treiman Donald J. Occupational Prestige in Comparative Perspective // Social Stratification in Sociological Perspective,* Ed. by David B. Grusky. – Westview Press, 1994. 3. *Лібанова Е. Соціально-економічна політика держави та її вплив на зміну соціальної структури суспільства // Україна: аспекти праці. – 2001. – №1. – С. 19–21.* 4. *Курило І. Соціально-економічна структура населення України: освітньо-професійний рівень. – Демографія та соціальна політика. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. НАН України Інститут демографії та соціальних досліджень. – № 1–2. – 2004. – С 136–148.* 5. *Пропанова Л. Соціальна стратифікація трансформаційного суспільства і її вплив на економічні процеси / Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Т. 2. – Полтава: Скайтек, 2005. – 240 с.* 6. *Ленин В. І. Великий почин. Сочинення. 5-е изд. – Т 39. – С. 6–26.* 7. *Маргіналізація населення України / За редакцією В. В. Онікієнка. – К.: НЦ ЗРП НАН і Мінпраці України, 1997. – 191 с.* 8. *Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 256 с.* 9. *Мандибура В. Теоретичні аспекти дослідження проблеми маргіналізації населення // Україна: аспекти праці. – 1998. – №5. – С. 33–37.*

Надійшла до редколегії 11.01.10

В. Осецький, д-р екон. наук, проф.,
І. Татомир, асп.

МЕХАНІЗМ ВПЛИВУ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ НА РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ПРОЦЕСІВ У МОТИВАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ

Розглядаються теоретичні основи регулювання процесів трудової діяльності. Здійснена оцінка ролі державного регулювання трудових процесів та проведено аналіз інституційних особливостей управління системою відносин між суб'єктами господарської діяльності.

Theoretical bases of adjusting of processes of labour activity are examined. The estimation of role of the state adjusting of processes of labours is carried out and the analysis of institutsiynikh features of management of relations the system is conducted between the subjects of economic activity.

Сучасний стан соціально-трудова відносин відображає суперечності між інтересами найманих робітників і роботодавців, а також віддзеркалює існуючі деформації трудових цінностей, рівень конфліктності у суспільстві, внаслідок недосконалої державної політики. Практичним зрізом визначення актуальності теми виступають процеси, що пов'язані з невідповідністю створення умов для діяльності людини і тим більше обмеження її прагнення, з боку держави, що стримує розвиток мотиваційних чинників, притаманних інформаційній економіці. Остання сформувавшись на порозі ХХІ століття відкриває "нову еру живої праці", що постає домінуючим фактором суспільного виробництва. На зміну економіки "дешевого працівника", що була основою індустріального виробництва, приходить економіка "дорогого працівника", тобто акцент повинен переміститися із вкладень у фізичний капітал на вкладення в людину як носія і виробника інформації [1]. Викладене визначає актуальність теми дослідження, оскільки теоретичні та прикладні аспекти регулювання трудової діяльності шляхом вдосконалення внутрішньої організації та координації виробничих відносин між суб'єктами трудового процесу є недостатньо вивченими і не в повній мірі задіяні при визначенні шляхів ефективності функціонування.

Дана проблема є досить актуальною на сучасному етапі розвитку економічної теорії, про що свідчить наявність сталої зацікавленості нею з боку провідних науковців. Дослідження стану розробленості проблематики вказує на те, що основний акцент у наукових публікаціях, як правило, ставиться на розкриття організаційних та економічних аспектів державного регулювання трудових процесів. Важливе значення для подальших наукових розвідок, які сприяли б розробці цієї теми, мають праці вітчизняних учених: Д. П. Богині, І. С. Кравченка, М. В. Семикіної, А. М. Колота та інших.

Явно недостатньо дослідженою видається проблема розвитку трудових відносин в умовах становлення інформаційного суспільства на основі удосконалення державної підтримки розвитку системи мотивації праці через регуля-

торний механізм держави, а також зміну умов і факторів, що впливають на ці багатовекторні процеси. Фрагментарний характер носять питання щодо врахування впливу інформаційного забезпечення регуляторної діяльності держави в мотиваційній системі. Спостерігається відсутність достатньої правової бази та глибокої логічної прорахованості основних теоретичних напрацювань.

Необхідність розробки цих питань стала вирішальним чинником у визначенні завдань і структури даної статті, а також логіки дослідження. З огляду на зазначене стаття спрямована на вирішення наступних завдань: встановлення меж участі держави у функціонуванні мотиваційного механізму на виробничому, галузевому, територіальному, національному та міжнародному рівнях, а також проведення чіткого розмежування між функціями державних інституцій на зазначених рівнях щодо регулювання трудових відносин та розвитку системи мотивації праці.

Значний вплив на регулювання трудових процесів мають новітні явища суспільно-економічного розвитку, пов'язані з глобалізаційними процесами, проявом ознак постіндустріального суспільства і, що є важливим орієнтацією на модель ендегенного зростання. Першим кроком на цьому шляху є вивчення впливу інституціональних перетворень на формування і координацію відносин між членами колективів та встановлення ролі державних інститутів у регулюванні трудових відносин.

За таких умов нагальною постає потреба в усвідомленні нового економічного змісту взаємодії суб'єктів виробничого процесу, розробки нової концепції розвитку соціально-трудова відносин та оновлення теоретико-методологічних підходів до їх регулювання, що дозволить на науково обґрунтованій основі впровадити в практику роботи підприємств нові підходи до стимулювання працівників, з метою забезпечення ефективного функціонування в умовах інформаційного суспільства. Розв'язання цих проблем незалежно від ступеня їх гостроти знаходиться в площині узгодження інтересів роботодавця і найманого працівника.

© Осецький В., Татомир І., 2010